

« Η αγορά πολιτική οικονομία δεν είναι παρά μία διδακτική, λίγο-πολύ δογματική έρμηνεία των καθημερινών τρεχουσών αντιλήψεων των πραγματικών παραγόντων της παραγωγής ».

Κ. Μάρξ, Τό Κεφάλαιο τ. 3 σελ. 1020

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΛΗΨΗ της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, ολόκληρη η Άριστερά διατείνεται ότι, επιτέλους, μπορεί να επιτευχθεί η «αυτοδύναμη ανάπτυξη» της ελληνικής (καπιταλιστικής) οικονομίας. Έτσι τα «όλοκληρωμένα σχήματα» για την «περιφερειακή» και «δλόπλευρα εξαρτημένη» Ελλάδα αποσύρονται από το προσκήνιο και περιορίζονται σε έσοκοματικές χρήσεις. Η «ανάγκαιότητα» όμως (για την εξουσία) του να παρουσιάζεται ότι το κύριο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, δεν είναι ο καπιταλιστικός της χαρακτήρας, αλλά η «περιορισμένη ανάπτυξη» της, δεν εξέλιπε.

Σ' αυτή τη συγκυρία εισβάλλουν λοιπόν κάποιες νέες «θεωρίες» για την ελληνική «υανάπτυξη». Παρά τον άσπασματικό τους χαρακτήρα, οι νέες «θεωρίες» χρωστούν την έμβελέιά τους στο γεγονός ότι εκφέρουνται από κάποιους «ειδικούς».

‘Ο «κρατικός βροντόσαυρος»

Τό πρώτο από τά νέα ιδεολογήματα αναφέρεται στον «αντιπαραγωγικό» ρόλο του ελληνικού κράτους. Η υπερδιόγκωση, ή χαμηλή παραγωγικότητα και ο παρασιτισμός του κράτους, ισχυρίζονται, βαθαινει την οικονομική κρίση (κυρίως με τη διόγκωση των δημοσίων έλλειμμάτων) και τροχοπεδεί την οικονομική ανάπτυξη.

Οι άποψεις αυτές έχουν γίνει στο παρελθόν αντικείμενο διεξοδικής κριτικής και γιαυτό δεν θά επανέλθουμε¹. Έδώ αξίζει μόνο να σημειώσουμε κάποια συμπεράσματα της μελέτης που εκπόνησε ο Ι. Χασσιδ για λογαριασμό του Ίνστιτούτου Οικονομικών και Βιομηχανικών Έρευνών²: Η παραγωγικότητα λοιπόν της εργασίας, που υπολογίστηκε από τη σχέση ΑΕΠ/άπασχόληση, ήταν (τό 1973) για τον τριτογενή τομέα (που περιλαμβάνει κυρίως τις κρατικές λειτουργίες), κατά 39,6% ψηλότερη από τη μέση παραγωγικότητα της ελληνικής οικονομίας. Αντίθετα η παραγωγικότητα του δευτερογενή τομέα υπερέιχε μόνο κατά 19,5% της μέσης. Έτσι στις διεθνείς συγκρίσεις, π.χ. με τη Γαλλία, ενώ η σχέση ανάμεσα στη μέση γαλλική και τη μέση ελληνική παραγωγικότητα της εργασίας ήταν 213,6% (υπεροχή γαλλικής κατά 113,6%), η σχέση αυτή ήταν για τον τριτογενή τομέα μόλις 120,8% (τόσο για τον πρωτογενή όσο και για τον δευτερογενή η σχέση ήταν περίπου 250%).

Πολύ γρήγορα βέβαια, ιδιαίτερα μετά τη συγκρότηση του «έθνικού μετώπου» της «ιδιωτικής πρωτοβουλίας» υπό τό σύνθημα «κράτος γίγας, πολίτης νάνος», ή φιλολογία για τον «κρατικό βροντόσαυρο» έχασε την ευχέρειά της να παρουσιάζεται σαν «προοδευτική» ή έστω «αντικειμενική». Η συμπόρευση μιάς μερίδας «άριστων» διανοομένων με τις άποψεις του μονεταρισμού, της Δεξιάς και των κεφαλαιοκρατικών όργανώσεων έγινε προφανής³.

‘Η «άντιαναπτυξιακή» βιομηχανική διάρθρωση

Ένας επιπλέον μύθος που ανασύρθηκε πρόσφατα στην επικαιρότητα είναι αυτός που θεωρεί πως ή δομή της ελληνικής βιομηχανίας διαφοροποιείται ριζικά από αυτή των άλλων δυτικών χωρών, καθόσον στην Ελλάδα υπερτερούν οι κλάδοι της βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών, κλάδοι με χαμηλή παραγωγικότητα.

Νέοι μύθοι για την ελληνική «υανάπτυξη»

‘Ο μύθος αυτός είναι περισσότερο άνθεκτικός από τον προηγούμενο, ανάμεσα στα άλλα, γιατί έχει μιά μεγαλύτερη σχέση με την πραγματικότητα: Η ελληνική βιομηχανία υστερεί σημαντικά στους νευραλγικούς κλάδους παραγωγής μηχανών και προϊόντων από μέταλλο (δπως επίσης και στις βιομηχανίες χαρτιού και έκτυπώσεων-έκδόσεων).

‘Ομως αυτή ή υστέρηση δεν επικυρώνει τη θεωρία της «άντιαναπτυξιακής» διάρθρωσης. Κατ' άρχάς ή ελληνική βιομηχανία παρουσιάζεται αναπτυγμένη (σε ευρωπαϊκή σύγκριση) στους κλάδους των μη μεταλλικών όρυκτων, στη βασική μεταλλουργία, στη χημική βιομηχανία και την κλωστούφαντουργία. Η υστέρηση έξάλλου των ελληνικών βιομηχανιών μηχανημάτων και προϊόντων από μέταλλο άφορα κυρίως τη σύγκριση με τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες. Αντίθετα μιά υστέρηση των ίδιων κλάδων εμφανίζουν και άλλες μικρές ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως ή Ίρλανδία. Όλες άλλωστε σχεδόν οι μικρές ευρωπαϊκές χώρες εμφανίζουν σημαντικές υστερήσεις σε κάποιους κλάδους της βαριάς βιομηχανίας (π.χ. στη Δανία σχεδόν άπουσιάζει ο κλάδος της βασικής μεταλλουργίας). Στις χώρες αυτές έξάλλου όρισμένες ελαφριές βιομηχανίες έχουν μεγαλύτερο ειδικό βάρος άπ' ό,τι οι αντίστοιχοι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας⁴.

Όλα αυτά διαφεύγουν βέβαια από τους θεωρητικούς της «άντιαναπτυξιακής» διάρθρωσης. Γράφει για παράδειγμα ο Θ. Μαραγκός στο Άντί 266 (20/7/84): « Η βιομηχανία είναι συγκεντρωμένη σε κλάδους που αυτοί καθ' αυτοί είναι υπερτροφικοί (σχεδόν 26% της βιομηχανικής παραγωγής προέρχεται από την κλωστούφαντουργία και τά έτοιμα ένδυματα όταν τό άνάλογο ποσοστό στην Ευρώπη δεν ξεπερνά τό 10% με έξαιρεση την Ίταλία, 15%, και την Ίσπανία, 19%) ». Φυσικά ο κ. Μαραγκός δεν κάνει τον κόπο να παρατηρήσει πως (τό 1973) οι κλάδοι τροφίμων και ποτών, που στην Ελλάδα συγκεντρώνουν τό 16% της προστιθέμενης αξίας της βιομηχανίας, συγκεντρώνουν στο Βέλγιο και την Όλλανδία τό 17,1%, στη Δανία τό 19,1% και στην Ίρλανδία τό 30,2% της προστιθέμενης βιομηχανικής αξίας. (Και κάτι για τά στοιχεία του κ. Μαραγκού: Οι κλάδοι κλωστούφαντουργίας και έτοιμων ένδυμάτων συγκεντρώναν τό 1975 στην Ελλάδα τό 18,4% της άκαθάριστης βιομηχανικής αξίας παραγωγής και τό 21% της προστιθέμενης αξίας στη βιομηχανία. Βλ. Ι. Χασσιδ όπ. π. σελ. 84. Τό 1982 ή ύφαντουργία

άπασχολούσε τό 14% του ένεργητικού κεφαλαίου της βιομηχανίας, έναντι π.χ. 10,6% των μη μεταλλικών όρυκτων. *Όικ. Ταχυδρόμος* 10/8/84).

Άν κοιτάξουμε τώρα τη συνολική εικόνα, ο λόγος της προστιθέμενης αξίας στους κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών προς την προστιθέμενη αξία στους κλάδους ένδιαμέσων και κεφαλαιουχικών αγαθών ήταν (τό 1973) για την Ελλάδα 0,8, έναντι 0,6 για τό Βέλγιο και τη Δανία, 0,4 για τη Βρετανία, αλλά 1,1 για την Ίρλανδία.

Έδώ αξίζει να τονίσουμε ότι, όπως υποδεικνύει ή μαρξιστική θεωρία, στον οικονομικό τομέα που γενικά όνομάζεται «τομέας παραγωγής μέσω παραγωγής» κατατάσσεται ή παραγωγή που τά άποτελέσματά της, τά έμπορεύματα που παράχθηκαν, καταναλώνονται *παραγωγικά*, δηλαδή κατά τη διάρκεια μιάς παραγωγικής διαδικασίας. Αντίθετα, ο «τομέας μέσω κατανάλωσης» διακρίνεται από τό ότι τά έμπορεύματα που προσφέρει καταναλώνονται *άτομικά*. Οι στατιστικές στις όποίες αναφερθήκαμε παραπάνω δεν λαμβάνουν βέβαια ύπόψη τους αυτή τη θεωρητική διατύπωση. Έτσι κατατάσσουν τά προϊόντα της κλωστούφαντουργίας στα «καταναλωτικά αγαθά» ενώ, όπως άποδεικνύεται από μιά μελέτη που έκδόθηκε πρόσφατα⁵, τό 73,5% της συνολικής προσφοράς της ελληνικής κλωστούφαντουργίας καταναλώθηκε — κατά τό 1970 — παραγωγικά, καθώς άποτελέσε (ένδιάμεση) είσοδή κυρίως της — καταναλωτικής — βιομηχανίας ρούχων.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε πως, αντίθετα με τη συγκεκριμένη άνάλυση που υποδεικνύει ότι «γενικά ή ανάπτυξη των ελληνικών βιομηχανικών κλάδων άκολούθησε την αντίστοιχη άλλων βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών» (Ι. Χασσιδ, όπ. π. σελ. 121), ο μύθος της «άντιαναπτυξιακής» βιομηχανικής διάρθρωσης έρχεται να ύπηρετήσει κυρίως πολιτικές σκοπιμότητες: θεωρεί τη «στρεβλή» ανάπτυξη άποτέλεσμα του «μοντέλου ανάπτυξης» που επιλέχθηκε, προπαγανδίζει τη «σωστή» (καπιταλιστική) ανάπτυξη και εμφανίζει σαν προϋπόθεσή της την αύξηση της παραγωγικότητας. Η αύξηση της παραγωγικότητας θεωρείται έτσι σαν έθνικό καθήκον του κάθε εργαζόμενου, πέρα από τις σχέσεις έκμετάλλευσης και τους ταξικούς άνταγωνισμούς.

‘Η «μικρομεσαία» ή «μικροαστική» Ελλάδα

Σάν «μύθος της μόδας» θά μπορούσαμε σήμερα

νά χαρακτηρίσουμε μία προβληματική που ξεκινώντας — υποτίθεται — από τη δομή της άπασχόλησης, επιχειρεί να παρουσιάσει την Ελλάδα του μονοπωλιακού καπιταλισμού σαν χώρα «μικροαστική».

Ο κ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, κοινωνιολόγος, διατυπώνει με τον σαφέστερο ίσως τρόπο την ιδέα της «μικροαστικής» Ελλάδας (βλ. *Αντί* τ. 260, 11/5/84), με βασικά επιχειρήματα τό ότι στην Ελλάδα διατηρείται ένα υπερβολικά υψηλό ποσοστό αυτοαπασχολούμενων, ακόμα και στον μη αγροτικό ενεργό πληθυσμό, ενώ παράλληλα «η Ελλάδα παρουσιάζει πολύ μικρό ποσοστό μισθωτών στον τομέα της μεταποίησης». Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι «περισσότερο απ' όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες ή Ελλάδα εξακολουθεί να κυριαρχείται από μορφές άπασχόλησης μικροαστικές και αντιπαραγωγικές» (ή υπογράμμιση δική μου, Γ.Μ.).

Όμως τά περισπούδαστα στατιστικά στοιχεία που μάς παραθέτει ο Τσουκαλάς για να θεμελιώσει τά συμπεράσματά του μάς δείχνουν τό εξής καταπληκτικό: Στη σύγκριση 5 μεσογειακών κρατών ως προς τό ποσοστό μισθωτών στον μη αγροτικό ενεργό πληθυσμό τό υψηλότερο ποσοστό έχει ή Πορτογαλία με 90%, ενώ δεύτερη έρχεται ή Τουρκία με 82,3%. Αντίθετα, για την Ελλάδα τό ποσοστό αυτό είναι 66,4%.

Τά στοιχεία είναι καταπληκτικά γιατί ξέρουμε ότι: Ένω μετά τόν Πόλεμο, μέχρι τίς αρχές της δεκαετίας του '50, ή ελληνική οικονομία βρισκόταν (με κριτήριο τό κατά κεφαλήν ΑΕΠ) στό ίδιο περίπου επίπεδο ανάπτυξης με την τουρκική και την πορτογαλική οικονομία, αναπτύχθηκε στη συνέχεια με πολύ γρηγορότερους ρυθμούς, με αποτέλεσμα στό τέλος της δεκαετίας του '70, (τό 1977), και σε σταθερές τιμές, τό κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Τουρκίας να είναι μόλις τό 42% του ελληνικού, και της Πορτογαλίας μόλις τό 62% του ελληνικού⁶.

Φαίνεται λοιπόν πώς αν ο προοδευτικός κοινωνιολόγος πραγματικά πιστεύει πώς υφίσταται κάποια σαφής συσχέτιση ανάμεσα στα στοιχεία που παραθέσει και στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τά συμπεράσματά του θα έπρεπε να είναι τά ακριβώς αντίθετα. Γιατί πραγματικά, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού ήταν μεταπολεμικά σημαντικά υψηλότεροι από τούς ρυθμούς των άλλων χωρών που συγκρίνει (με εξαίρεση την Ισπανία).

Ποιά είναι όμως ή πραγματικότητα πίσω από

τά αμφίβολα συμπεράσματα των «μικρομεσαίων» προβληματικών; Στην Ελλάδα τό χαμηλό ποσοστό μισθωτών στον ενεργό πληθυσμό είναι κυρίως αποτέλεσμα της αγροτικής οικονομίας που ενσωματώθηκε στην καπιταλιστική ανάπτυξη μέσα από τούς μηχανισμούς της αγοράς, χωρίς δηλαδή να ανατραπεί τό καθεστώς των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Στους μη αγροτικούς τομείς οι διαφορές ανάμεσα στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της ΕΟΚ είναι ύπαρκτες, αλλά πολύ μικρότερες απ' ό,τι στον πρωτογενή τομέα. Στον δευτερογενή τομέα ή αναλογία των μισθωτών στο σύνολο του εργατικού δυναμικού ήταν, τό 1971, 72,4% ποσοστό που αποτελούσε τό 0,78 της μέσης κοινοτικής αναλογίας και τό 0,84 της Ιταλικής (Ι. Χασσιδ, *δπ. π. σελ. 32*).

Όμως, όπως αναφέραμε ήδη στα προηγούμενα, ή δομή της άπασχόλησης δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης⁷. Αντίθετα, ξεκινώντας από τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, μπορούμε να επιχειρήσουμε μία ερμηνεία της δομής της άπασχόλησης: Τό υψηλό ποσοστό κέρδους στην ελληνική οικονομία και ο ταξικός (και πολιτικός) συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία φαίνεται πώς ήταν οι βασικοί παράγοντες που έκαναν δυνατή την οποία «δυναμικότητα» των μικρών επιχειρήσεων και των «αυτοαπασχολήσεων». Τό ζήτημα πρέπει να αποτελέσει βέβαια αντικείμενο μιάς συγκεκριμένης ανάλυσης.

Ό ο μύθος της «μικροαστικής» Ελλάδας αποφεύγει την οποιαδήποτε αναφορά στη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στην ταχύρρυθμη αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας, γιατί ακριβώς προσπαθεί να αποκρύψει τόν κοινωνικό χαρακτήρα αυτών των διαδικασιών⁸.

Όμως για να μπορέσει, έστω και μέσα από τη «δομή της άπασχόλησης», να θεμελιώσει τόν «άντιαναπτυξιακό» χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, αναγκάζεται να καταφύγει σε χονδροειδείς παραποιήσεις της πραγματικότητας:

Θεωρεί ο Τσουκαλάς ότι υπάρχει «εξαιρετικά χαμηλή συμμετοχή των μισθωτών στον τομέα της μεταποίησης» όταν ή συμμετοχή αυτή ξεπερνούσε τό 72% των άπασχολούμενων στη μεταποίηση.

Γράφει ο Τσουκαλάς ότι «τά τελευταία δέκα χρόνια τό ποσοστό του συνολικού ενεργού πληθυσμού σε σχέση με τό συνολικό πληθυσμό, μόλις ξεπερνάει (στην Ελλάδα) τό 35%, ενώ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες είναι της τάξεως του 45%», ενώ ή πραγματικότητα διαφέρει σημαντικά: «Η αναλογία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στο σύνολο του πληθυσμού μειώθηκε από 43,3% τό 1961 σε 36,6% τό 1971... Τό ίδιο έτος ή μέση αναλογία για την ΕΟΚ-9 ήταν 41% (40% τό 1975, Γ.Μ.) με ελάχιστη τιμή στην Ιρλανδία (35,4%) και μέγιστη τη Δανία (48,06%)... Ιταλία (36,5%), Ολλανδία (35,8%), Βέλγιο (38,5%)... Η αναλογία του εργατικού δυναμικού στο συνολικό πληθυσμό της Ελλάδας δεν φαίνεται να διαφέρει από εκείνη που παρατηρείται σε αρκετές χώρες-μέλη της Κοινότητας». (Ι. Χασσιδ, *δπ. π. σελ. 29*).

Υποστηρίζει ακόμα ο Τσουκαλάς στην Ελλάδα ότι «ό χαμηλό δείκτης άπασχόλησης των γυναικών επηρεάζει προς τά κάτω τό γενικό δείκτη», ενώ ή συμμετοχή των γυναικών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό είναι (συγκριτικά με τίς άλλες δυτικές χώρες) εξαιρετικά υψηλή. Χαρακτηριστικά τό 1973 ή συμμετοχή των γυναικών στο δευτερογενή τομέα ήταν στην Ελλάδα με 26% υψηλότερη απ' όλες τίς χώρες της ΕΟΚ-9!!! (Τό υψηλότερο ποσοστό στην ΕΟΚ-9 είχαν ή Γερμανία και ή Γαλλία με 24,9% και τό χαμηλότερο τό Λουξεμβούργο με 8,7%. Χασσιδ, *δπ. π. σελ. 344*).

Όμως δεν έχει κανένα νόημα να συνεχίσουμε την άπαριθμηση των κακότεχνων παραποιήσεων.

Τό κύριο ερώτημα βρίσκεται άλλου: Προς τί δλος αυτός ο «μικρομεσαίος» στοχασμός;

Δέν θα δυσκολευτούμε να άνακαλύψουμε την άπάντηση: Με πρόσχημα την καταδική της «μικροαστικής άσυδοσίας» νομιμοποιείται τό αίτημα για μία κατασταλτική κρατική παρέμβαση.

«Μπορεί κανείς να άναρωτηθεί για τό κατά πόσον ο πολυπράγμων μικρομεσαίος «λαός»... είναι διαθεθειμένος να άποδεχτεί μία «σκληρή» μεταρρυθμιστική πολιτική» μεμψιμοιρεί ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς. Κι ένας άλλος άρθρογράφος του *Αντί* θα άνακαλύψει στους «αυτοαπασχολούμενους» τούς πρωταίτιους της σημερινής κακοδαιμονίας του έθνους: «Στη δεκαετία που πέρασε στερεώθηκε και ενισχύθηκε ο «μικρομεσαίος» χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Τό «αυτοαπασχολούμενο» τμήμα της δεν φαίνεται να μειώθηκε... Δεν φορολογήθηκε σοβαρά... Δεν έμποδίστηκε... να κάνει δλο και μεγαλύτερη χρήση του φυσικού και κοινωνικού κεφαλαίου της χώρας χωρίς να πληρώνει τό «κόστος» του, σε όποια έκδοχή. Δέ μειώθηκε καθόλου ή αντίστασή του σε όποια... προσπάθεια εξορθολογισμού ή εκσυγχρονισμού της δημόσιας ζωής... *Έξαχρείωσε και εξαχρίωσε τά ήθη... Άνέδειξε την άθλιότητα σε κοινωνική κοινοτυπία... Η παραγωγικότητά του έπαψε να άνεβαίνει... ή δραστηριότητά του γεννά δλο και πιο πληθωριστικές πιέσεις, ή σημασία του για την καταρράκωση των οικονομικών του κράτους και των δημοσίων επιχειρήσεων και οργανισμών γίνεται δλο και πιο έμφανής»* (Θ. Μαραγκός, *Αντί*, τ. 266, οι ύπογρ. δικές μου, Γ.Μ.).

Νά λοιπόν που όρισμένοι «προοδευτικοί» διανοούμενοι βρήκαν ήδη τούς δικούς τους «Έβραιοις».

ΑΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΕΙ κάτι ή νέα μυθολογία της «υπανάπτυξης» αυτό, πέρα από κάθε άμφιβολία, είναι τό εκφυλιστικό βάθαιμα της κρίσης της Άριστεράς. Μία μερίδα της Άριστεράς, ή έστω των άριστερών διανοουμένων, πολιτεύεται πλέον με βάση τά όράματα της Δεξιάς, στην «άντικρατική» ή και στην «κρατιστική» έκδοχή τους.

Γιάννης Μηλιός

1. Βλ. π.χ. την εξαιρετική ανάλυση του Τ. Κυπριανίδη «Μονεταρισμός και άριστερός νεοφιλελευθερισμός», *Θέσεις* τ. 5 Οκτώβρης-Δεκέμβρης '83. Επίσης, Γ. Μηλιού, «Οικονομική κρίση και κρατικές δαπάνες», *Σχολιαστής* τ. 10.

2. Ι. Χασσιδ, «Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ» Ι.Ο.Β.Ε. 1980.

3. Είναι χαρακτηριστικό ότι αντίθετα με τούσους «άριστερους» που καταδικάζουν τόν «παρασιτισμό» του τριτογενή τομέα, ένας άστος οικονομολόγος που σέβεται τό αντίκειμενο της έρευνάς του, ο Ι. Χασσιδ, βρίσκεται πιο κοντά στη μαρξιστική ανάλυση, καθώς υποδεικνύει ότι οι λειτουργίες του τριτογενή τομέα και οι οικονομικές λειτουργίες κράτους αποτελούν «παράγωγο της καθ' αυτό παραγωγής» (*δπ. π. σελ. 62*).

4. *δπ. π. σελ. 81-101*.

5. Γρ. Καυκαλά, «Περιφερειακή Οργάνωση της Βιομηχανίας», διδακτορική διατριβή, τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ., Θεσ/νίκη 1984.

6. Γ.Ε. Σαπουντζάκη, «20 χρόνια οικονομική ανάπτυξη, 1959-1979», *Οικ. Πορεία* 4, 1979.

7. Για τό ζήτημα αυτό βλ. επίσης Ι. Χασσιδ, *δπ. π. σελ. 176* και ICAP, «Μικρομεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις στην ελληνική βιομηχανία», Αθήνα 1982.

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι αντίθετα με τη μαρξιστική προβληματική που υποδεικνύει ότι οι κοινωνικές τάξεις όρίζονται ως κοινωνικές πρακτικές (γιαυτό «οι τάξεις υπάρχουν μόνο μέσα στην πάλη των τάξεων» — Μάρξ), ο Τσουκαλάς υιοθετεί την (άστική) αντίληψη για τίς τάξεις ως σύνολα ανθρώπων και για την ταξική διαίρεση ως «άνθρωποεπιμερισμό». (βλ. άρθρο του Κ. Τσουκαλά στο *Αντί* 167).